

De kracht van muziek

in een EMB werking

met de focus op

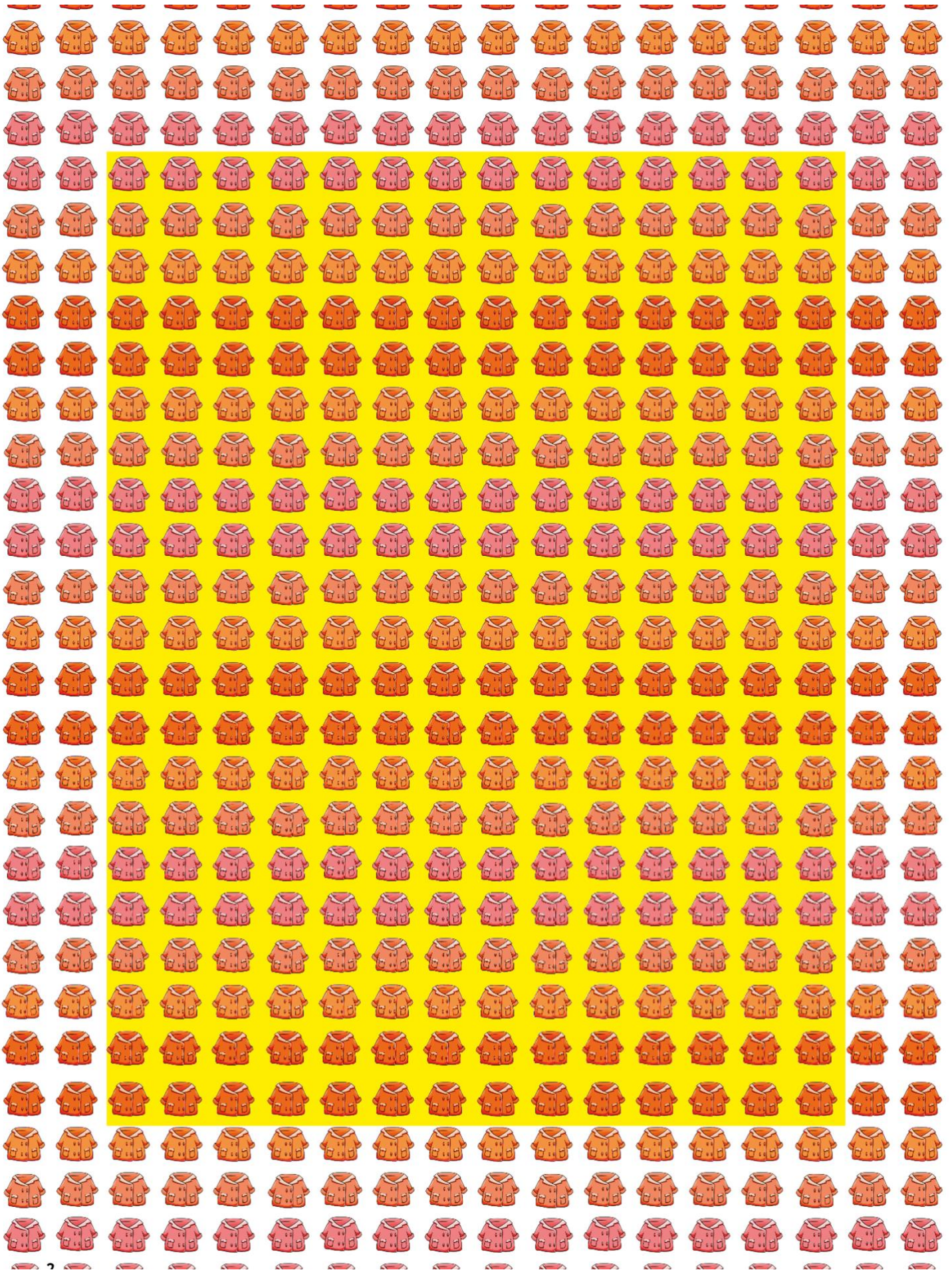
(zelf)redzaamheid

die zich vertaalt in

een **liedjesbundel.**

Voorwoord

In het kader van het praktijkonderzoek van de Banaba buitengewoon onderwijs aan de Vives Hogeschool campus Kortrijk heb ik **de kracht van muziek in een EMB-werking** onderzocht. Deze brochure is bestemd voor zorg- en schoolpersoneel werkzaam bij mensen met een ernstig meervoudige beperking (EMB).

Ik ben zelf werkzaam als ergotherapeut in Sint-Gerardus Bubao te Diepenbeek bij kinderen met een EMB (type 4). Mijn interesse voor de kracht van muziek bij kinderen met een EMB werd aangewakkerd door een verschuiving in de noden van deze kinderen. Bovendien is mijn fascinatie voor **muziek als ingang tot contact** steeds blijven groeien vanuit de opleiding creatieve therapie, maar ook vanuit de inzichten van de muziektherapeut en de klasleerkracht met wie ik nauw samenwerk. Verder heb ik een uitgesproken interesse in het basale. Door de **meer uitgebreide noden** die ontstaan bij kinderen met een EMB vond ik het nuttig om de kracht van muziek en het effect ervan op de leermogelijkheden bij deze kinderen grondig onder de loep te nemen en toe te passen. Dit werkstuk resulteerde bovendien in een **praktische uitwerking van een ADL (algemene dagelijkse levensverrichtingen) liedjesbundel**.

Voor u ligt een brochure die scholen kan helpen om de kracht van muziek in een EMB-werking beter te begrijpen.

Veel succes met het toepassen van de liedjesbundel.

Nele Verheyden

Inhoudsopgave

1. Omschrijving doelgroep 1

2. Wat is een EMB? 2

2.1. Definitie EMB

2.2. De klasgroep

3. Noden van kinderen met een EMB 3

3.1. EMB en communiceren 4

3.2. Niveau van communiceren bij personen met een EMB 5

4. EMB en leren 6

5. De kracht van muziek bij kinderen met een EMB 7

5.1. Muziek als medium

5.2. Muziek als leerinstrument 8

6. Uitwerking liedjesbundel 9

6.1. Waarom een liedjesbundel? 10

6.2. Uitwerking liedjesbundel

7. Conclusie & evaluatie 12

7.1. Bevindingen klasleerkracht en ouders 13

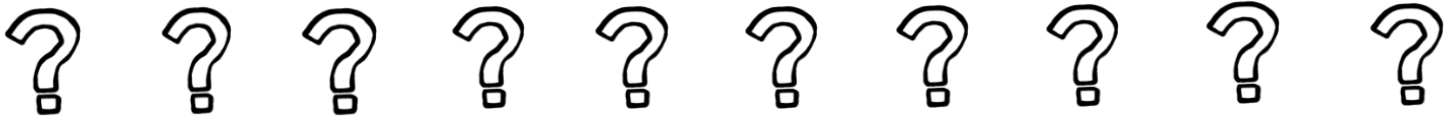
8. Nawoord 16

Bronnen 17

Dankwoord 20

1. Omschrijving beginsituatie

Binnen de EMB-werkgroep Katholiek onderwijs Vlaanderen is er een **verschuiving waargenomen in de doelgroep EMB**, die door o.a. het M-decreet ontstaan is. Door deze verschuiving in doelgroep komen er kinderen in de schoolcontext terecht die steeds zwakker functioneren. Hierdoor ontstaan er nieuwe noden binnen de doelgroep, in dit geval het type 4 onderwijs. Deze verschuiving in doelgroep vereist een **aangepaste EMB-werking** en we merken op dat wij daar als schoolteam nog **zoekende** zijn. *Welke activiteiten kunnen aangeboden worden? Op welke manier vinden we connectie met het kind? Hoe leren we het kind zo optimaal mogelijk iets bij? Ben ik wel goed bezig?* Dit zijn slechts enkele vragen die wij ons stellen.

In de masterproef van Engels en De pauw (2013) wordt het klasgebeuren met leerlingen met een EMB uitgebreid omschreven. De focus ligt er op mogelijke knelpunten. Uit de vraag waar de leerkracht zijn of haar inspiratie haalt voor onderwijsleeractiviteiten komt sterk naar voor dat dit voortvloeit uit eigen creatief denken. **Er blijkt niet voldoende materiaal voorhanden om inspiratie op te doen voor onderwijsactiviteiten, specifiek voor leerlingen met een EMB.**

Ook wij merken dat er handvaten missen en zijn de zoektocht gestart. Het schoolteam heeft reeds grote stappen gezet in de goede richting, maar er is nog veel nood aan begeleiding. Daarom wil ik de kracht van muziek in een EMB-werking belichten en ook een praktische toepassing ervan mogelijk maken. Zo kan ik andere leerkrachten hopelijk wat extra handvaten aanreiken.

Er wordt dus gekeken naar de **noden van de kinderen en het onderwijspersoneel** (uitgangspunt handelingsgericht werken (HGW)), waarna de cyclus van HGW wordt doorlopen. In dit praktijkonderzoek wordt er eerst een theoretische achtergrond geduïd (plan), waarna dit wordt omgezet in de praktijk door middel van de uitwerking van een liedjesbundel (do en act). Deze wordt vervolgens geëvalueerd (check) en bijgestuurd waar nodig.

Onderzoeksvraag

Wat is de kracht van muziek in een EMB-werking met focus op (zelf)redzaamheid door uitwerking van een liedjesbundel?

2. Wat is een EMB?

Om een liedjesbundel te kunnen samenstellen is het allereerst van belang om de doelgroep en hun noden duidelijk te schetsen. Ook wordt er ingegaan op het leren bij kinderen met een EMB en vervolgens wordt de kracht van muziek bij kinderen met een EMB uitgebreid onderbouwd.

2.1. Definitie EMB

Wanneer er in de literatuur gezocht wordt naar een definitie van ernstig meervoudige beperking (EMB), worden we al snel overspoeld door verschillende termen en kenmerken. Eén algemene, duidelijke definitie om deze doelgroep te beschrijven, is moeilijk te vinden aangezien het over een **heterogene groep** gaat. De combinatie van de in ernst variërende dimensies per persoon binnen de groep is zeer uitlopend (De Geeter & Schuurman, 2015). Ik koos voor de omschrijving van Maes, Penne, De Maeyer & Vandervorst (2008) die ook gebruikt wordt door de Vlaamse Onderwijsraad (Vlor):

Kinderen en jongeren met EMB ondervinden op meerdere domeinen van hun functioneren zeer ernstige beperkingen. Minimaal is er sprake van een combinatie van de volgende drie (groepen van) beperkingen: 1. Ernstige cognitieve beperkingen [diep verstandelijke beperking: IQ onder de 20 à 25, ontwikkelingsleeftijd onder de 2 jaar] (N.V.) 2. Ernstige tekorten in sociaal aanpassingsgedrag en 3. Ernstige tekorten op vlak van het sensomotorische functioneren. (Maes et al., 2008, p. 6; Vlor, 2006, p. 3; Vlor, 2008, p. 2)

2.2. De klasgroep

In de kersenrode klas (ervaringsklas) van het lager onderwijs in Sint-Gerardus proberen wij de kinderen zoveel mogelijk ervaringen bij te brengen, die functioneel zijn voor hen en dus ook nuttig voor hun latere leven. Deze leermomenten worden ingedeeld onder de **3 pijlers: Sociaal-emotioneel** (ik voel me goed in de klas, nabijheid begeleider, leren spelen, samen spelen), **(zelf)redzaamheid** (huishoudelijke, persoonlijke en maatschappelijke taken) en **communicatie** (eigen taal geven). Deze 3 pijlers dienen als kapstok voor het school- en zorgpersoneel, waarbij we de kwaliteit van leven en leren vooropstellen.

3. Noden van kinderen met een EMB

De noden van kinderen met een EMB zijn erg uiteenlopend en verschillend. Er wordt daarom ingegaan op enkele basishoudingen en manieren van werken.

Kinderen met een diep verstandelijke beperking bevinden zich in de sensori-motorische fase van de cognitieve ontwikkeling van Piaget, wat inhoudt dat **zintuiglijke ervaringen de toegangspoort** zijn om hen iets bij te leren. Om deze reden wordt er veel gewerkt met hun zintuigen (horen, kijken, voelen en ruiken). Er wordt gestreefd naar een koppeling en **(sensorische) integratie van zintuiglijke en bewegingservaringen** (Multiplus, 2019).

Naast sensorisch werken is **basale stimulatie** ook een concept dat houvast kan bieden om ervaringen van kinderen met een EMB beter te begrijpen en hun begeleiding in functie daarvan aan te passen (Mohr, in Maes et al., 2011). Dankzij basale stimulatie wordt een persoon versterkt in zijn eigen lichaams-ik. Dit is mogelijk doordat we **eenvoudige, gestructureerde waarnemingen** aanbieden (VSBS, z.d.). We passen onze concrete ondersteuning bovendien voortdurend aan: ons ritme, onze aanspreking, onze aanraking, de beweging die we samen maken (Maes et al., 2011). **Focus op het eigen lichaam** is een belangrijk uitgangspunt, waardoor deze doelgroep ook gediend is met o.a. de Sherborne bewegingspedagogiek.

Een optimale leeromgeving kan ook worden geboden door het kind de nodige **(basis)rust** aan te bieden. Een rustmoment is een moment waarop de leerling doelbewust geen onderwijsleeraanbod krijgt. Deze basisrust is nodig om tot leren te kunnen komen, want het zich veilig voelen is een **essentieel onderdeel van de levenskwaliteit** (Maes et al., 2011). Zonder deze basisrust en welbevinden is het niet mogelijk om verder te ontwikkelen, open te staan voor de omgeving en nieuwe vaardigheden te leren. Rustmomenten kunnen gecreëerd worden door de omgeving te verhelleren en door een aangepast aanbod aan activiteiten te bieden. Het is van belang dat **verwachtingen niet te hoog** worden gelegd (Degrieck & Vermeulen, 2015; Maes et al., 2011).

Kinderen met een EMB hebben hiernaast nood aan een **duidelijke structuur** en het leren vanuit ervaringen **(ervaringsgericht leren)**, **concrete materialen, vertrouwde mensen en veiligheid**. Er wordt nog maar al te vaak op een te hoog, te uitdagend niveau gewerkt, terwijl dit niet functioneel is wanneer we kijken naar het toekomstperspectief van onze kinderen. Zo concreet en basaal mogelijk werken,

In deze doelgroep worden reeds enkele basisprincipes toegepast zoals de **BIM-methodiek**. Daarbij wordt het eigen lichaam beter ervaren door muziek te laten voelen via de handen of via een bal. Ook de methodiek van **multi-sensory storytelling**, waarbij alle zintuigen van de kinderen worden aangesproken bij het brengen van een verhaal, is een sterke invalshoek die aangepast is aan de beperkingen van personen met een EMB en die inspeelt op hun mogelijkheden (De Ville & Haegeman, 2011; Multiplus, 2008). Zo hanteren wij sinds kort de **ZOEM-methodiek** die specifiek ontwikkeld is voor mensen met een EMB. Deze laatste twee methodieken maken gebruik van muziek om tot contactname te komen en net deze invalshoek wil ik verder

3.1. EMB en communiceren

Bij kinderen met een EMB kan er gesproken worden van een **ernstig verstoorde communicatie**. Door de diepe verstandelijke beperking zijn ze nauwelijks in staat om de basisprincipes van taal te leren. Hun taalontwikkeling is dus verstoord (Maes et al., 2011; Oskam & Scheres, 2016). Hun manier van communiceren is, zoals reeds eerder omschreven, onconventioneel en vaak moeilijk interpreteerbaar (Multiplus, 2019).

Het niveau van communiceren blijft bij de meeste kinderen met een EMB **zeer basaal** (De Geeter & Schuurman, 2015). Toch heeft iedereen de fundamentele levensbehoefte tot communiceren (Balkom & Welle Donker-Gimbrère, in Belderbos, 2011). Dit geldt ook voor mensen met een EMB die niet in staat zijn te communiceren door middel van gesproken taal, gebaren en/of symbolen. Zij uiteten zich via **subtiele geluiden (vocalisaties), bewegingen, lichaamshouding- en positie, mimiek, spierspanning, fysiologische reacties (zweeten, rood worden) en gezichtsuitdrukkingen** (De Geeter & Schuurman, 2015; Multiplus, 2019; Vlaskamp, Hiemstra & Wiersma, 2005).

We zoomen hiervoor even in op het niveau van communiceren van kinderen met een EMB.

3.2. Niveau van communiceren bij personen met een EMB

Personen met een EMB functioneren op het **niet-symbolische tot presymbolische communicatieniveau** dat zich bij normale baby's en peuters situeert tussen 0 en 2 jaar. Het eerste, niet-symbolische niveau, wordt ook wel het niet-intentionele of sensatieniveau genoemd. Naar het laatste, het presymbolische niveau, kan ook worden verwezen als het pre-intentioneel niveau, het proto-symbolische niveau of het presentatie niveau. In al deze niveaus is het besef nog niet geheel aanwezig dat de signalen die ze geven een betekenis hebben en de communicatie verloopt dus weinig of niet doelgericht (Maes, 2011; Multiplus, 2019).

Het niet-symbolische niveau is vooral **lichaamsgebonden** en op sensaties gericht, wat betekent dat de **zintuiglijke input** en **ervaring** van belang zijn om het eigen lichaam en de omgeving te verkennen. Voorwerpen hebben hier nog geen concrete of functionele betekenis (Maes et al., 2011).

Kinderen met een EMB kunnen zich ook bevinden op het presymbolische (presentatie) niveau. Hier beginnen voorwerpen stilaan een **functionele betekenis** te krijgen in het **'hier en nu'**. De informatie moet dan wel letterlijk 'present' zijn (Maes et al., 2011, Multiplus, 2019). Een beker krijgt de betekenis van 'drinken' als het kind effectief de handeling 'drinken' uitvoert. In de klas maken wij gebruik van SMOG (spreken met Ondersteuning van Gebaren) waarmee wij onze taal visueel, en dus meer 'present' maken (Arras & Hermans, 2017). Als professionals dienen we ons hier wel bewust te zijn van de valkuil van overschatting in communicatie. Er wordt nog te vaak op het representatieniveau of het verwijzend niveau gewerkt, terwijl we net moeten werken op het presentatieniveau (Maes et al., 2011).

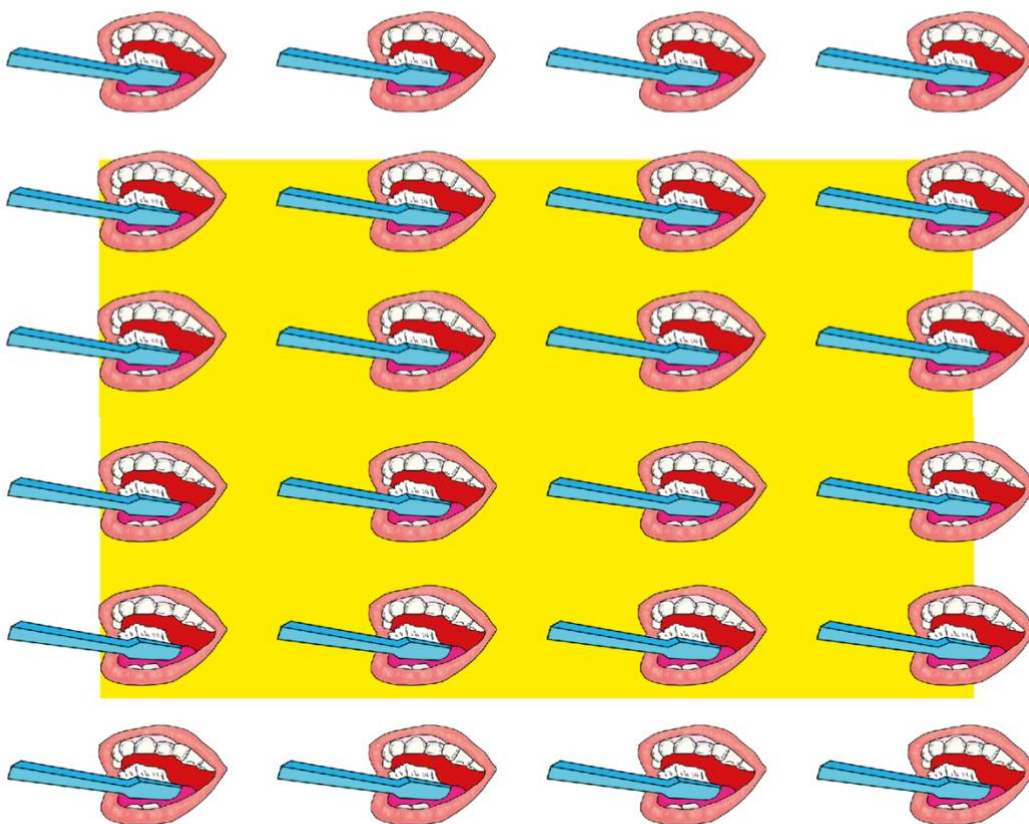
Om deze reden wordt er in de liedjesbundel sterk aangeraden om **concrete materialen** te gebruiken en zo in te spelen op het ontwikkelingsniveau van het kind. Bovendien is het aanvoelen van het lied of verhaal en de sfeer ervan vaak ook heel belangrijk. Het gaat niet louter over het begrijpen van wat gezegd of gezongen wordt (vrij naar De Ville & Haegeman, 2011). Het aandachtig luisteren staat dan bijvoorbeeld voorop en dit behoort ook tot het leerproces.

4. EMB en leren

Bij kinderen zonder beperkingen lijkt het alsof het kind 'vanzelf' leert, maar dat is bij een kind met een EMB niet het geval. Hoe een kind met een EMB 'leert' is niet geweten en één verklaring blijkt niet representatief te zijn voor de heterogene groep (Maes et al., 2011). Toch zijn er bepaalde aspecten waar wij als professional op kunnen inspelen.

Volgens de leerpsychologie leren kinderen met een EMB dankzij basale leerprocessen zoals door **habituatie** (gewenning), **associatief leren** (klassieke conditionering), **operante conditionering** (samenhang tussen gedrag en effect ervan) en **observatie en imitatie** (Remington, in Multiplus, 2019). **Herhaling** is ook een belangrijk aspect om kinderen met een EMB tot leren aan te zetten. Het trainend oefenen oftewel het automatiseren en inslijpen van een handeling is alleen te verwerven door herhaling. In dit leerproces heeft het kind met een EMB nood aan de 'ander' die de gelegenheid voor het kind creëert om ervaringen op te doen. Een goede **vertrouwensrelatie** is daarbij van groot belang (Maes et al, 2011).

5. De kracht van muziek bij kinderen met een EMB

... But music knows no barrier. It is an act of creation even to a little child whose body is crippled and whose mind is impaired. No child is too handicapped to be offered the gift that music can give him in so many ways. (Alvin, 1965, p. 147)

Muziek is er voor iedereen en kent geen grenzen. Net daarom zijn muziek en zingen belangrijke aspecten voor baby's en mensen met een EMB. Het zingen van een lied is, net zoals taal, een natuurlijke manier van expressie. Muziek brengt rust, versterkt de connectie, zorgt voor een dynamische interactie en voor plezier en het blijft in het geheugen van het kind hangen (concentratievermogen) (Belderbos, 2010; Maes et al., 2011). **Muziek zorgt bij mensen met een EMB voor een omgeving waarin ze gestimuleerd worden om te spelen, te leren en te communiceren.** De sociale en communicatieve vaardigheden van baby's en mensen met een EMB, die functioneren op pre-verbaal niveau, zullen door muziek ook worden bevorderd (Graham, in Belderbos, 2011; Belderbos, 2010).

Muziek is een belangrijke actor in de ontwikkeling voor kinderen met een EMB, want het heeft invloed op onze communicatie, onze emoties, ons lichaam, op sociale interacties en ook op leerprocessen (Verstyppe, S. 2017).

5.1. Muziek als medium

Communiceren is een van de pijlers waar de focus op wordt gelegd in onze EMB-klassen. Net zoals communicatie is muziek een belangrijk aspect van ons mens zijn (Belderbos, 2011). Onze hartslag, ademhaling en bewegingen vormen een bepaald ritme en een melodie ontstaat door onze verbale en emotionele uitingen (Nordoff & Robbins 2004, in Smeijsters, 2006). Ouders (of volwassenen) die met een baby 'in gesprek' zijn, zullen voornamelijk klanken maken die elkaar ritmisch opvolgen. Dit wordt ook wel de **preverbale taal of oertaal** genoemd. Deze gaat aan woorden voorbij en kan diep op ons inwerken. Deze brabbelperiode is de periode waarin het kind de eerste klanken en mondspelletjes toevallig of instinctief ontdekt (Belderbos, 2011; Herzfeld, in Maes et al., 2011; Van Wijngaarden, 2019). Baby's en kinderen met een EMB zijn gevoelig voor **intonatie, ritme en dynamiek**. Zo blijkt ook dat ze niet in die mate contact leggen met woorden, maar eerder via een melodie (Van Puyvelde, 2010; Van Wijngaarden, 2019). Deze melodieuze manier van communiceren wordt in alle culturen gebruikt en wordt ook wel 'motherse' genoemd. **Motherse** is bijna zoals muziek, het is melodisch, ritmisch en er zit veel dynamiek in. Ammaniti & Ferrari (2013) benoemen dit als een emotionele taal, een taal van de emotie zonder de woordbetekenis die we uit de taal kennen. Muziek en liedjes zijn dus belangrijke ingangen tot contactname bij kinderen met een EMB.

5.2. Muziek als leerinstrument

Een EMB wordt frequent veroorzaakt door een hersenbeschadiging (Platform EMG, 2019). Vaak is het gedeelte van het brein dat instaat voor de **muzikale ontwikkeling en het leren nog intact** (De Geeter & Schuurman, 2015; Mieras, 2015). Neuropsycholoog De Haas (in Belderbos, 2010) toonde aan dat muziek de diepere delen van het brein activeert. Bovendien kan muziek bijdragen tot de integratie van de hersenen (Mieras, 2015). Ook Smeijsters (2003) geeft aan dat muziek cognitieve functies van onze hersenen kan structureren. **Muziek stimuleert het opslaan van informatie** omdat muziek geen losse aaneenkoppeling is van elementen, maar een duidelijke structuur en vorm heeft (begin, midden, einde, maat, ritme, tempo, melodie en harmonie) (Van Wijngaarden, 2019; Smeijsters, 2003). Het zingen van een bestaand of gekend lied zorgt bovendien voor **voorspelbaarheid, habituatie, herhaling, plezierbeleving, veiligheid en vertrouwen** (Belderbos, 2010; Van Wijngaarden, 2019; Van de Velde, in Verslype, 2017). Herhaling en voorspelbaarheid zijn voor kinderen met een EMB van groot belang. De duidelijke structuur van het lied laat zich gemakkelijk aanpassen aan het ontwikkelingsniveau van het kind (Van Wijngaarden, 2019).

Figuur 1: cerebro artistico. Aangepast overgenomen uit c.a. van Maris, z.d.

Uit onderzoek naar het effect van muziek op de ontwikkeling van kinderen met een verstandelijke beperking, blijkt dat er een **significante verbetering is van luistervaardigheden, oog-hand coördinatie en communicatie** (Aldridge, Gustorff & Neugebauer, in Belderbos, 2011; Belderbos, 2010). Muziek maakt het dus mogelijk om de concentratie te verdiepen en te verlengen en het bevordert de motorische vaardigheden (zoals de ontwikkeling van lichaamsbesef) en de zintuiglijke vaardigheden (zoals het leren gebruiken van zintuigen en stimulatie van o.a. oog hand coördinatie) (Versluype, 2017).

6. Uitwerking liedjesbundel

Muziek biedt veel mogelijkheden bij kinderen met een EMB, van het bevorderen van de concentratie over het maken van contact tot het beter kunnen onthouden. De kracht van muziek bij mensen met een EMB is bovendien wetenschappelijk onderbouwd. Om deze redenen en omdat er in de praktijk ondervonden wordt dat muziek werkelijk 'iets doet' bij de kinderen werd er een liedjesbundel uitgewerkt. Het doel is om deze kinderen zo optimaal mogelijk te ondersteunen in hun ontwikkeling.

6.1. Waarom een liedjesbundel?

Dat de ontwikkeling van kinderen met een EMB bevorderd kan worden door stimulerende en aangepaste materialen en activiteiten te voorzien (Maes et al., 2011), is ondertussen duidelijk. Maar, zoals gezegd, knelt net bij de uitwerking hiervan knelt het schoentje. Al te vaak is het vinden van onderwijsleeractiviteiten een product van het eigen creatief denken, omdat er **onvoldoende materiaal** voorhanden is voor onderwijsactiviteiten voor leerlingen met een EMB (Engels & De Pauw, 2013). Er is een grote vraag naar meer bruikbaar materiaal voor deze doelgroep.

Er werd gekozen voor het **medium 'muziek'** omdat wij in de praktijk merken dat dit een grote invloed heeft op de ontwikkeling van het kind en aansluit bij diens noden en behoeften. De literatuur staft deze bevindingen. De wetenschappelijke basis waarom muziek zo goed 'werkt' bij kinderen (met een EMB) is reeds aan bod gekomen in voorgaande hoofdstukken.

Er werd gekozen om een liedjesbundel, gericht op **ADL-handelingen**, uit te werken. In het verleden werd er vaak gebruik gemaakt van zelfverzonnen liedjes. Om continuïteit, herkenning en herhaling te bieden aan de kinderen met een EMB is het van belang om liedjes met een bepaalde handeling te herhalen. Dit was nu niet het geval. Er werden ook vaak kleuterliedjes gebruikt, maar deze **voldeden niet aan de eisen voor het leren in een EMB-klas**.

Het basisliedjespakket dat hier werd uitgewerkt is gericht op het stimuleren van de **redzaamheid** en communicatie van kinderen met een EMB om te komen tot optimale leermomenten. Er wordt bewust gekozen om het begrip 'redzaamheid' te hanteren aangezien kinderen met een EMB met grote waarschijnlijkheid nooit geheel zelfstandig zullen en kunnen zijn.

Een uitgewerkte ADL-liedjesbundel is niet enkel stimulerend voor leerlingen. Ook voor het schoolpersoneel kan dit structuur geven. Dit liedjespakket biedt dus **handvaten** voor de leerkracht of voor ander zorg- of schoolpersoneel, waarbij differentiatie in de klasgroep wordt gestimuleerd.

6.2. Uitwerking liedjesbundel

Per liedje is een **materiële uitwerking** voorzien in de vorm van een **fiche**. Een fiche bestaat uit een A4-papier met aan de voorkant de uitgeschreven songtekst van het nummer. Op de achterzijde staan verdere instructies. Zo'n instructie kan een verwijzing naar het nummer op de USB-stick/digitale map zijn, maar ook een mogelijkheid tot gradatie of een beschrijving van de nodige concrete materialen die de kinderen kunnen helpen bij een handeling. Bij het wassen van het gezicht is het bijvoorbeeld aangeraden om water (wasbak) en een washandje te gebruiken om de ervaring concreet en functioneel te maken. Bovendien is er ook een **korte gebruiksaanwijzing** voorhanden met algemene tips waar differentiatie, graderen, gebruik van SMOG, ... worden gestimuleerd. Deze handleiding is gebundeld samen met de liedjesteksten. De liedjes zijn op een USB-stick/digitale map geplaatst voor makkelijk gebruik in de klas.

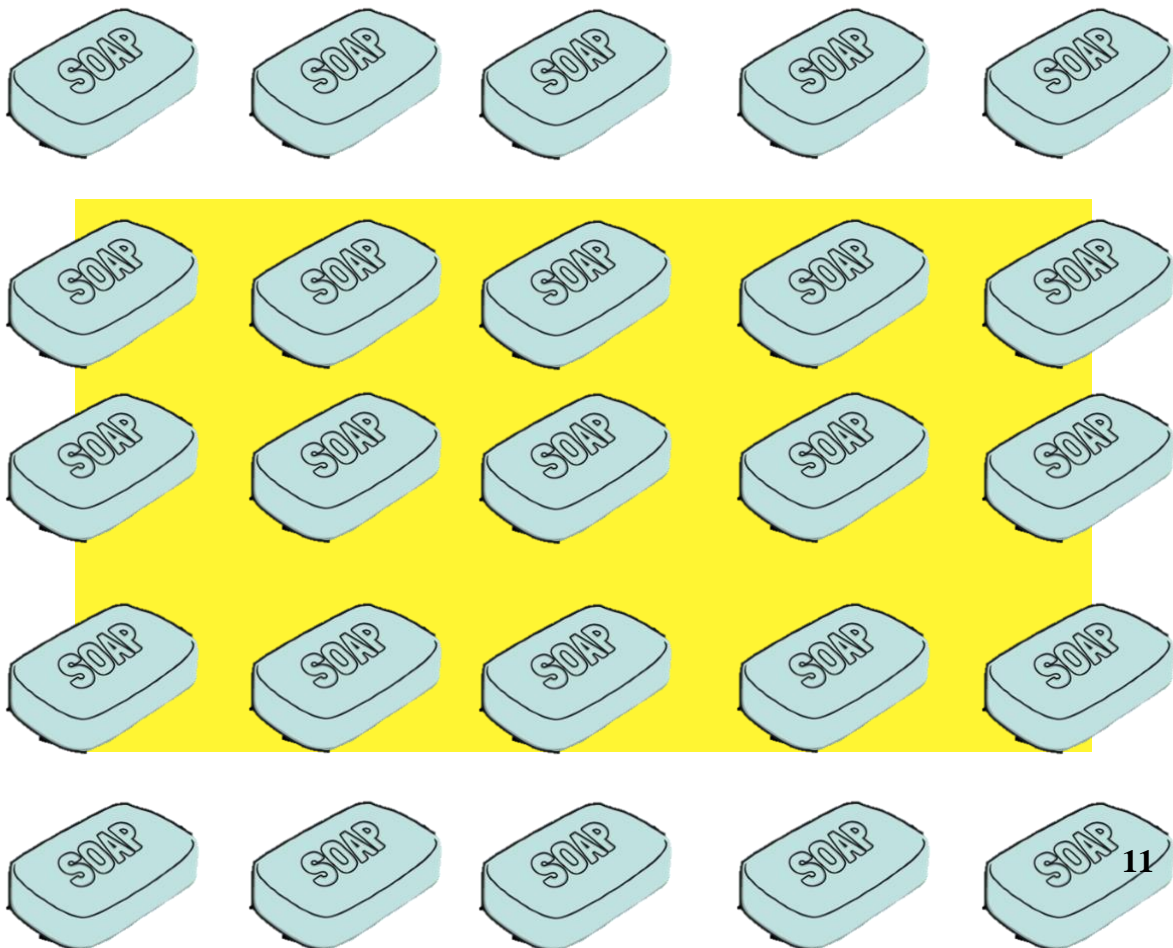
De liedjes zijn uitgewerkt op niveau van de kinderen van de kersenrode klas. Dit betekent niet dat deze liedjes niet gebruikt kunnen worden in andere EMB-klassen of groepen. Dit kan mits een **eigen klasspecifieke aanpak** die wordt geïntegreerd in het brengen van de liedjes. Er werd gekeken naar de noden van de kinderen met een EMB en naar waar we hen nog in kunnen laten groeien. Zo is het gebruik van **concreet materiaal** van groot belang. De liedjesbundel is zodanig opgesteld dat deze tegemoet komt aan de noden van kinderen met een EMB in de brede zin van het woord.

Uit onderzoek naar interventies om de kwaliteit van leven te verbeteren, blijkt dat de bereikte effecten zeer sterk verschillen van persoon tot persoon. De ondersteuning bij personen met een EMB dient dus zeer **sterk geïndividualiseerd** te gebeuren, rekening houdend met de mogelijkheden en beperkingen van elke persoon en zijn context (Maes et al., 2011). Daarom is het van belang dat de **differentiatiemogelijkheden** benadrukt worden in de uitgewerkte liedjesbundel, wat duidelijk wordt bij het punt 'inspiratie'. Dit aspect staat steeds genoteerd op de achterzijde van een lied.

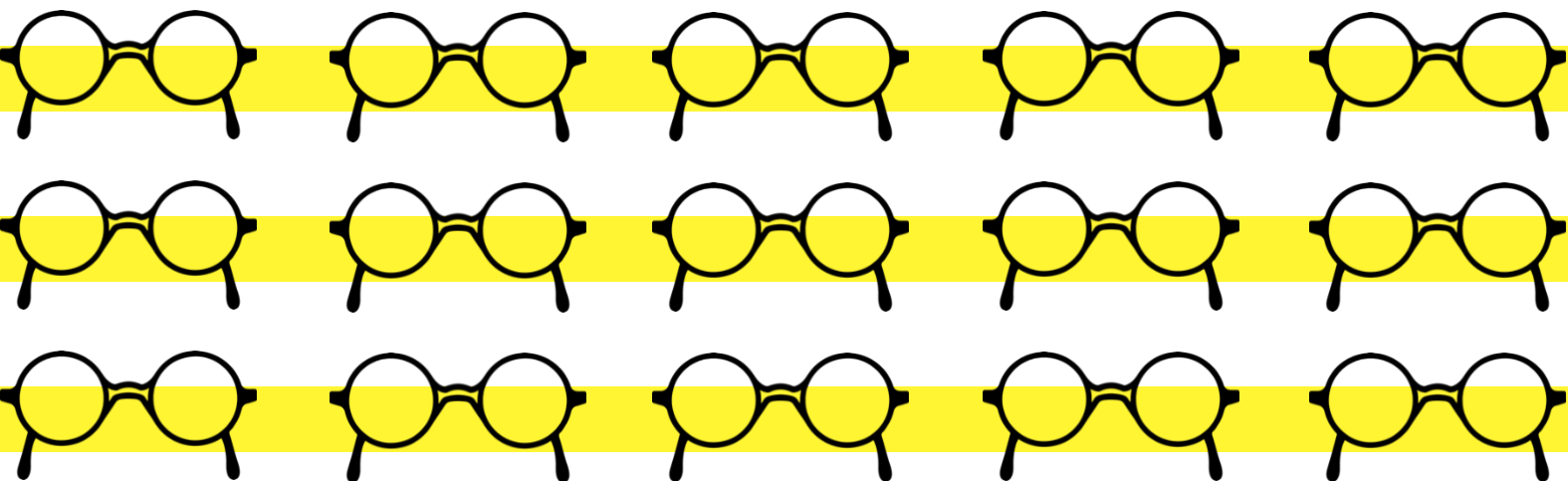

Er werd in onderling overleg met de klasleerkracht een lijst opgesteld van **thema's**: handen wassen, tanden poetsen, jasje aandoen, tafel dekken en het lichaam. Note: Dit is een basislijst van thema's, dewelke uitgebreid kan worden in de toekomst, naargelang de noden van de klasgroep. Dit alles werd gestaafd met een literatuurstudie over de kracht van muziek bij kinderen met een EMB.

7. Conclusie & evaluatie

Op de kernvraag ‘Wat is de kracht van muziek in een EMB-werking met focus op (zelf)redzaamheid door uitwerking van een liedjesbundel?’ werd enerzijds een antwoord geformuleerd vanuit **wetenschappelijk onderbouwde literatuur**. Anderzijds werd deze wetenschappelijke kennis omgezet in de praktijk door de **uitwerking van een liedjesbundel** met focus op de redzaamheid van kinderen met een EMB. Deze liedjesbundel werd uitgetest in de praktijk en observaties werden bijgehouden. De liedjes werden meerdere malen herhaald op verschillende tijdstippen. Naast de wetenschappelijke onderbouwing van dit kwalitatieve praktijkonderzoek is ook van belang om **enkele getuigenissen en evaluaties van collega’s en ouders** aan te halen. Deze evaluaties en getuigenissen bevestigen hetgeen in de literatuur gevonden werd.

Uit de literatuur blijkt dat muziek, net zoals communiceren, een belangrijk deel is van ons menszijn en kinderen (met een EMB) al van in de baarmoeder kennismaken met klanken en ritmiek. Muziek is een belangrijke ingang tot contactname en activatie.

Tijdens het zingen van de liedjes gericht op redzaamheid merkte ik op dat de kinderen **alerter** leken te zijn. Ze konden langer **geconcentreerd** blijven om de activiteit mee te volgen en uit te voeren. Uit neurologisch onderzoek blijkt bovendien dat muziek bijdraagt tot de cognitieve functies van de hersenen bij kinderen met een EMB. Het gebruik van muziek zorgt voor het beter opslaan en een betere integratie van informatie en een significante verbetering van oog-handcoördinatie, communicatie- en luistervaardigheden. Het bevordert

bovendien de motorische en zintuigelijke vaardigheden. Ook dit werd in de praktijk duidelijk. De kinderen met een EMB kwamen sneller tot het uitvoeren van ADL-handelingen en de handelingen werden vlotter geautomatiseerd in vergelijking met het gebruik van een standaardstappenplan dat verbaal zou worden aangeboden. De beschreven voordelen van het gebruik van muziek werden voornamelijk zichtbaar na het herhalen en automatiseren van de handelingen tijdens het ADL-liedje. Muziek zorgde voor meer motivatie en betrokkenheid bij de kinderen. De contactname met het kind verliep beter en de communicatie tijdens het lied ging erop vooruit. Er werd meer oogcontact gemaakt. Bovendien werd opgemerkt dat er minder gedragsproblemen ontstonden tijdens het zingen van de ADL-liedjes en gewenst gedrag werd meer zichtbaar. Dit is te wijten aan het feit dat muziek meer dan verbale taal connecteert met het communicatieniveau van het kind met een EMB.

In de toekomst zal er, om het flexibel gebruik van de ADL-liedjesbundel verder te stimuleren, per liedje ook een uitwerking zijn op notenbalken. Op deze wijze zullen leerkrachten en ander school- en/of zorgpersoneel met een muziekopleiding flexibeler het gebruik van de liedjesbundel kunnen toepassen. Ook zal de liedjesbundel verder uitgebreid worden. Een bijkomend verbeterpunt is het noteren van tips over hoe het onderwijspersoneel de liedjesbundel nog meer groepseigen kan maken.

7.1. Bevindingen klasleerkracht en ouders

Er werd na het 'uittesten' van het liedjespakket getoetst naar de werking ervan in de klas of bij de kinderen thuis. Dit werd enerzijds gedaan aan de hand van de expertise van de klasleerkracht en anderzijds met de ervaringen van ouders. De leerkracht van de kersenrode klas werd bevraagd over de werking van de liedjesbundel in de vorm van een schriftelijk interview. Er werden verschillende richtvragen gesteld aan de klasleerkracht waaronder:

- Vond u deze insteek een succes en waarom wel of niet?
- Kan je met de liedjesbundel en uitleg voldoende aan de slag?
- Is verdere implementatie nodig? Zijn er aanpassingen nodig?
- Is er nog verdere theoretisch onderzoek nodig? Zijn er nog andere hiaten, ... die u opmerkt?

Getuigenis van de klasleerkracht over het gebruik van de liedjesbundel:

Klasleerkracht Ellen schreef een allesomvattende getuigenis over waar zij op vastloopt in een EMB-werking en wat haar bevindingen zijn bij het gebruik van de liedjesbundel. Enkele belangrijke citaten werden uit de getuigenis geselecteerd en kan u hieronder terugvinden. De volledige getuigenis staat in bijlage 1.

‘... Als we dan gaan kijken naar de liedjes die er bestaan, loop ik altijd tegen de bruikbaarheid ervan aan. De thema’s van peuter- en kleuterliedjes zijn niet toereikend. Ze sluiten niet aan bij de leefwereld van de kinderen in de klas. ... Of de tekst is heel lang, zonder herhaling, waardoor de boodschap niet overkomt. Het lied kan dan niet worden ingezet als leerinstrument. Daarom gingen we liedjes verzinnen **aansluitend bij de noden** van de kinderen, maar we vergaten de tekst vaak. Je komt op deze manier niet tegemoet aan de **voorspelbaarheid en herhaling** die deze kinderen nodig hebben om tot leren te komen. Daarom is deze liedjesbundel een heel fijne tool.’

‘De liedjesbundel is heel **goed onderbouwd** door de theorie die in de brochure staat. Deze theorie maakt heel duidelijk waar je mee bezig bent, waar dit alles op steunt, wat de basis is van datgene waarmee je bezig bent. Door deze onderbouwing is het gemakkelijker om de kinderen hun signalen te interpreteren en de juiste aanpak te voorzien.’

‘Bij het gebruik van de liedjesbundel worden de kinderen benaderd vanuit hun mogelijkheden en niet vanuit hun beperkingen. ... “**Jij bent iemand met mogelijkheden, ondanks je beperkingen.**” ... Het zien van mogelijkheden komt sterk terug in dit werkstuk.’

‘Ik vind dit een **waardevolle handleiding** om mee aan de slag te gaan. En een opstapje naar het zelf verder uitwerken van liedjes binnen de thema’s die aan bod komen in de klas. Het is zeker **een hulp** om, met deze theorie in het achterhoofd, verder te zoeken naar manieren om die voorspelbaarheid en herhaling in de liedjes te brengen om zo te komen tot leren.’

‘Het is een bundel die **in ontwikkeling** is naar de noden van de groep en deze is nooit volledig klaar. Eventueel kan het wel nuttig zijn om nog tips te geven over hoe ze de liedjesbundel groepsgeïgen kunnen maken of hoe ze de liedjesbundel als start kunnen zien om verder op te bouwen. Voor de rest vind ik dat er weinig aanpassing nodig is aan de brochure en praktische uitwerking. Het werkstuk is erg volledig.’ (Persoonlijke communicatie, 1 juni 2020).

Enkele getuigenissen van ouders:

Er werden tijdens de periode dat de kinderen thuis waren door de coronamaatregelen videoboodschappen gemaakt van de ADL-liedjes. Op deze manier konden de leerlingen toch de handelingen leren en (verder) automatiseren. De ouders kregen een duidelijke omschrijving over hoe ze een optimaal leermoment konden creëren. De ouders werden dus ingeschakeld als ervaringsdeskundigen en konden mee de kracht van muziek bij hun kind ondervinden. Er werd dan ook gepolst naar de ervaringen van de ouders met het medium muziek. Hieruit kwamen de volgende getuigenissen.

*'Muziek heeft zeer zeker een positieve invloed op A. Hij wordt er heel enthousiast van. Hij maakt spontaan de SMOG-gebaren bij een liedje. Als het gewoon een liedje is waarvan hij geen woorden verstaat, dan nog zal hij toch ook vrolijk met zijn armen zwaaien. Bij de taken is de muziek zeker een hulpmiddel. Wij hebben de indruk dat het hem ook helpt om zijn **aandacht** erbij te houden.'* - Ouders A. (persoonlijke communicatie, 29 mei 2020).

*'C. wordt heel vrolijk van muziek en luistert heel graag naar de liedjes. Zeker als ze jouw stem herkent, dat merk je, dat ze duidelijk weet wie het is. C. gaat sterk op haar gehoor af. Dat ze daar beter haar tanden van gaat poetsen of handen wassen, dat weet ik niet. Maar het werkt alleszins goed voor haar humeur en **werkt activerend!**'* -

Ouders C. (persoonlijke communicatie, 31 mei 2020).

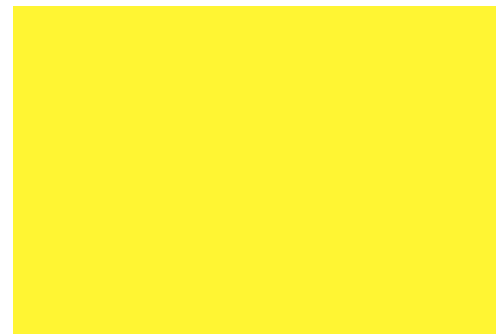
*'Muziek heeft **absoluut een positieve invloed op de motivatie** van K. Hij wordt er vrolijk van en wordt ook actiever in de activiteit. Als wij meezingen en meedansen, net als de juffen op school, vindt hij het nog leuker. Het is soms heel moeilijk om A. actief te houden in een activiteit. Hij heeft nood aan nieuwe prikkels en veranderingen in een activiteit. Bij muziek, dans en beweging heb je variatie en kan je hem **betrokken** houden in een activiteit.'* - Ouders K.

(persoonlijke communicatie, 24 mei 2020).

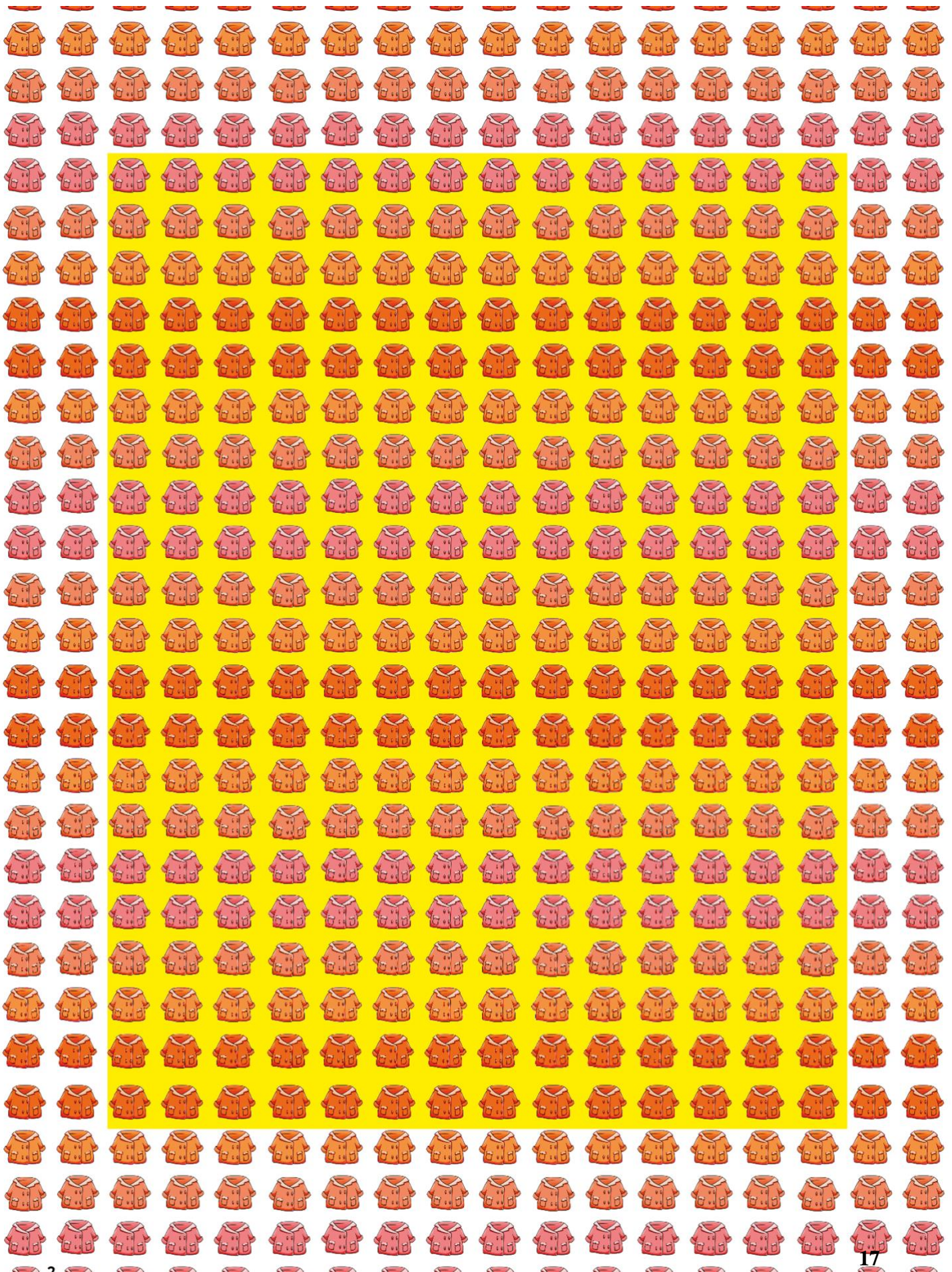
8. Nawoord

Deze bundel en bijhorende uitwerking van de liedjesbundel is opgesteld met heel wat onderbouwde literatuur en differentiatiemogelijkheden. Toch is het belangrijk om steeds opnieuw naar elk kind met een EMB apart te kijken en zijn of haar noden te zien. **Elke context, elk verhaal, alle leerlingen, elke school, ... Dit alles kan compleet verschillen.** Durf dus 'out of the box' te denken en de kracht van de muziek zo optimaal mogelijk te hanteren. Hopelijk kan deze brochure helpen om je kind te activeren en handelingen aan te leren en te automatiseren via het medium muziek.

Alvast veel succes en plezier!

Bronnen

Alvin, J. (1965). *Music for the handicapped child*. Londen: Oxford University Press.

Ammaniti, M. & Ferrari, P. (2013). *Vitality affects in Daniel Stern's thinking: a psychological and neurobiological perspective*. *Infant ment health J.*, 376-375.

Arras, T. & Hermans, S. (2017). *Het gebruik van SMOG-gebaren: naturalistische observaties in een school voor buitengewoon onderwijs en in een dagcentrum* (masterproef). Faculteit geneeskunde, Leuven.

Belderbos, C. (2011). *Spelen, Leren, Communiceren. Muziektherapie voor cliënten met een ernstige meervoudige beperking*. Geraadpleegd op 18 januari 2020, van <https://www.platformemg.nl/wp-content/uploads/2012/08/product-muziektherapie-EMB-Sherpa-2012-01.pdf>

Belderbos, C. (2010). *Indicatiestelling muziektherapie voor kinderen met een ernstige meervoudige beperking*. Geraadpleegd op 1 februari 2020, van <https://www.platformemg.nl/wp-content/uploads/2012/08/indicatiestelling-EMB-Sherpa-2012-01-docx.pdf>

Degrieck, S. & Vermeulen, P. (2015). *Mijn kind heeft autisme: gids voor ouders, leerkrachten en hulpverleners*. Tielt: Lannoo.

De Geeter, K. & Schuurman, M. (2015). *Bronnenboek van het project 'Een instrument voor basiscontact tussen begeleiders en personen met ernstig meervoudige beperkingen'*. Geraadpleegd op 14 december 2019 van https://www.kennispleingehandicaptensector.nl/docs/KNP/KNP%20GS/EMB/bronnenboek_project_basiscontact_met_personen_met_emb.pdf

De Pauw, L. & Engels, H. (2013). *Het klasgebeuren bij leerlingen met ernstig meervoudige beperkingen* (Masterproef). Faculteit psychologie en pedagogische wetenschappen, KU Leuven.

De Ville, V. & Haegeman, W. (2011). *Een variant op multi-sensory storytelling: multi-sensory storutelling in leefgroepgebeuren voor mensen met een eerste tot diepe verstandelijke beperking* (Eindproef). Bachelor in de orthopedagogie, HUB.

Herzeld. (1961). *Magie der stimme*. Berlin: Ullstein Verlag

Jeugdcultuurfonds Nederland (2015). *Wat muziek doet met kindersensen*. Geraadpleegd op 14 januari 2020, van <https://www.mieras.nl/schrijven/wat-muziek-doet-met-kindersensen/>

Kennisplein gehandicaptensector (2019). *Muziekmethode zoem*. Geraadpleegd op 4 januari 2020, van <https://www.kennispleingehandicaptensector.nl/gehandicaptensector/media/documents/Gewoon%20Bijzonder/info-zoem-training.pdf>

Maes, B., Penne, A., De Maeyer, J., & Vandervorst, N. (2008). *Inventarisatie-onderzoek: Kinderen en jongeren met EMB: Eindrapport (onderzoeksrapport)*. Leuven.

Maes, B., Vlaskamp, C., & Penne, A. (2011). *Ondersteuning van mensen met ernstige meervoudige beperkingen. Handvatten voor een kwaliteitsvol leven*. Leuven/Den Haag: Uitgeverij Acco.

Maris2314 (z.d.). *El cerebro artistico* [figuur 1]. Geraadpleegd op 16 mei 2020, van https://arte-y-educacion.fandom.com/wiki/El_cerebro_art%C3%ADstico?file=Cerebro_artistico.png

Mieras, M. (2015). *Wat muziek doet met kinders Hersenen* [onderzoek in opdracht van Jeugd Cultuurfonds Nederland]. Geraadpleegd op 25 januari 2020, van <https://www.mieras.nl/schrijven/wat-muziek-doet-met-kinders Hersenen/>

Multiplus (2008). *Handleiding: Multi-sensory storytelling*. Verhalen voor mensen met ernstige meervoudige beperkingen. Leuven.

Multiplus (2019). *Kinderen met EMB* (powerpoint opleiding intern). Sint-Gerardus, Diepenbeek.

Platform EMG (2019). *Personen met EMB*. Geraadpleegd op 1 februari 2020, van <https://www.platformemg.nl/algemeen/over-emb/personen-met-emb/>

Roemer, M.H.P. & van Dam, L. (2004). *Verstaanbaar maken. Communicatie met mensen met een zeer ernstige verstandelijke (meervoudige) handicap: Inventarisatie en overdracht van ervaringskennis*. Universiteit van Maastricht: academisch proefschrift

Oskam, E. & Scheres, W. (2016). *Totale Communicatie*. Houten, Bohn Stafleu van Loghum.

Smeijsters, H. (2003). *Handboek Creatieve therapie* (2e ed.). Bussum: Coutinho.

Smeijsters, H. (2006). *Handboek muziektherapie: evidence based practice voor de behandeling van psychische stoornissen, problemen en beperkingen*. Bohn Stafleu van Loghum: Walmolen.

Van Puyvelde, M., Vanfleteren, P., Loots, G., Deschuyffeleer, S., Vink, B., Jacquet, W. & Verhelst, W. (2010). *Tonal synchrony in mother-infant interaction based on harmonic and pentatonic series*. Elsevier, p. 14.

Van Wijngaarden, M. (2019). *De kracht van het lied: het gebruik van het lied als muziektherapie bij kinderen met een fysieke beperking* (Bachelorproef). Bachelor na bachelor creatieve therapie, Arteveldehogeschool Gent.

Verslype, S. (2017). *Muziek in de orthopedagogiek: een kwalitatief onderzoek naar de invloed van muzikale activiteiten op de kwaliteit van bestaan bij personen met een verstandelijke beperking* (masterproef). Faculteit psychologie en pedagogische wetenschappen, Universiteit Gent.

Vlaskamp, C., Hiemstra, S., Wiersma, L. (2005). *Persoonlijk Activeringsprogramma, handleiding bij het bieden van activiteiten aan mensen met ernstige meervoudige beperkingen*. LKNG en Rijksuniversiteit Groningen.

VSBS. (z.d.). *Basale stimulatie*. Geraadpleegd op 8 februari 2020, van <http://www.basale-stimulatie.be/wie-zijn-wij-2/>

Dankwoord

Dit innovatief praktijkproject en deze brochure konden niet tot stand komen zonder de hulp van vele mensen. Eerst en vooral wil ik mijn oprechte dank betuigen aan mijn promotor, Geneviève Van Damme, en mijn praktijkbegeleider én collega, Ellen Boutsen, voor de vele hulp en concrete tips. Nauwgezet werden mijn stappen van dit onderzoek gevolgd en werd ik bijgestuurd waar nodig. Hun opbouwende feedback zorgde voor het doorzettingsvermogen om het project tot een goed einde te brengen. Ook wil ik graag mijn collega muziektherapeut Mirjam Van Wijngaarden bedanken, alsook logopedist An Wenkenhuysen, voor de bijdrage in literatuur en ervaring. Vervolgens bedank ik ook de verschillende personen met wie ik contact had voor hun medewerking aan dit onderzoek en hun gerichte informatie. Last but not least wil ik mijn ouders ook graag bedanken voor het vertrouwen dat zij mij al jaren geven om mijn studies tot een goed einde te brengen.

Copyright by VIVES campus Tielt/Kortrijk

Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van zowel de promotor(en) als de auteur(s) is overnemen, kopiëren, gebruiken of realiseren van deze uitgave of gedeelten ervan verboden. Voor aanvragen tot, of informatie i.v.m. het overnemen en/of gebruik en/of realisatie van gedeelten uit deze publicatie, kunt U zich wenden tot

VIVES campus Kortrijk,
Doorniksesteenweg 145, 8500 Kortrijk
Telefoonnummer: 056 26 41 60
Of via e-mail: info@vives.be

Voorafgaande schriftelijke toestemming van de promotor(en) is eveneens vereist voor het aanwenden van de in dit afstudeerwerk beschreven (originele) methoden en materiaal en voor de inzending van deze publicatie ter deelname aan wetenschappelijke prijzen of wedstrijden.

Bijlage 1: Getuigenis klasleerkracht

'Ik voer al langer een zoektocht naar nieuwe manieren om kinderen met een EMB uit te dagen en te prikkelen. Veel van de materialen die je terugvindt zijn vaak niet toereikend. Ik ben zelf veel beginnen werken met muziek, omdat ik merkte dat dit een enorme opening geeft om tot leren en communiceren te komen. Een liedje is voor deze kinderen een enorme motivator. Ze gaan mee in het ritme, de melodie, de klanken, het geluid van de gitaar of de piano... Er zit voor iedereen wel iets in dat hen prikkelt en uitnodigt om deel te nemen. Maar als we dan gaan kijken naar de liedjes die er bestaan, loop ik altijd tegen de bruikbaarheid ervan aan. De thema's van peuter- en kleuterliedjes zijn niet toereikend (knippen, plakken, veters strikken, op het potje gaan...). Zij sluiten niet aan bij de leefwereld van de kinderen in de klas. Bij kleuterliedjes wordt ook veel uitgebeeld en wordt er veel beroep gedaan op de motoriek. Waardoor dit vaak te moeilijk is voor onze kinderen. Of de tekst is heel lang, zonder herhaling, waardoor de boodschap niet overkomt en het gewoon een liedje wordt. Geen leerinstrument. Daarom zijn we zelf tijdens het werken liedjes gaan verzinnen op bestaande kinderliedjes. Aansluitend bij de activiteit of de noden van de kinderen (vb. bij bepaald gedrag tot rust brengen met een liedje). Maar doordat die ter plekke werden verzonnen, vergaten we de tekst. Je komt op deze manier niet tegemoet aan de voorspelbaarheid en herhaling die deze kinderen nodig hebben om tot leren te komen. Daarom is deze ADL-liedjesbundel een heel fijne tool.

Het zijn liedjes die iedereen qua melodie kent. Er zit veel herhaling in. En de kern is echt datgene dat je nodig hebt om de stappen van de redzaamheidshandelingen te doorlopen. De gradaties zijn ook heel leuk, met een mooie opbouw van lichaamsbesef, over samen doen, tot alleen proberen, tot mogelijks bepaalde stappen alleen uitvoeren. Er zitten leerkansen in voor elk kind, en je kunt hiermee ook zelf verder nadenken hoe je deze activiteiten kunt aanpassen aan jouw hele doelgroep en ook nog eens aan elk kind individueel.

De liedjesbundel is heel goed onderbouwd door de theorie die in de brochure staat. Deze theorie maakt heel duidelijk waar je mee bezig bent, waar dit alles op steunt, wat de basis is van datgene waarmee je bezig bent. Door deze onderbouwing is het gemakkelijker om de kinderen hun signalen te interpreteren en de juiste aanpak te voorzien. Kinderen met een EMB worden in de theorie die Nele heeft samengevat mooi in beeld gebracht. Namelijk vanuit hun mogelijkheden en niet vanuit hun beperkingen. Deze manier van kijken naar onze kinderen maakt ook dat je in staat bent om de (kleine) successen die je behaalt met de liedjes te kunnen zien en van daaruit verder te bouwen. Hierdoor stijgt ook de eigenwaarde van de kinderen en laat je zien dat je gelooft in de mogelijkheden van het kind. Hoe klein die mogelijkheden soms ook zijn. Elk klein stapje laat het kind groeien in eigenwaarde en draagt bij tot het sociaal-emotioneel welbevinden. "Jij bent iemand met mogelijkheden, ondanks je beperkingen." Dit is

een sterkte van Nele die heel erg naar voor komt in haar werkstuk. Het zien van mogelijkheden. Ik vind dit een waardevolle handleiding om mee aan de slag te gaan. En een opstapje naar het zelf verder uitwerken van liedjes binnen de thema's die aan bod komen in de klas. Het is zeker een hulp om, met deze theorie in het achterhoofd, verder te zoeken naar manieren om die voorspelbaarheid en herhaling in de liedjes te brengen om zo te komen tot leren. Het is een bundel die in ontwikkeling is naar de noden van de groep en deze is nooit volledig klaar. Eventueel kan het wel nuttig zijn om nog tips te geven over hoe ze de liedjesbundel groepeerseigen kunnen maken of hoe ze de liedjesbundel als start kunnen zien om verder op te bouwen. Voor de rest vind ik dat er weinig aanpassing nodig is aan de brochure en praktische uitwerking. Het werkstuk is erg volledig.

Gebruik in de klas: *We hebben de liedjes uit de bundel ook uitgeprobeerd in de klas. De kinderen waren heel enthousiast. We deden dit volgens de opbouw die in de bundel beschreven staat. Eerst werd altijd het lichaam geprikkeld met BIM of andere muziek. We deden dit symmetrisch, benoemden de lichaamsdelen. We haalden de kinderen hiervoor uit de stoel en legden hen op de mat. Op die manier merkten we dat de kinderen meer besef hadden van hun lichaam waardoor ze daarna ook beter konden voelen waar de handelingen plaatsvonden (vb. mond bij tanden poetsen, handen bij handen wassen...). De kinderen met een hemiplegie waren zich daarna ook bewuster van hun minder goede kant, wat hen hielp om deze ook mee in te zetten tijdens de handelingen. De liedjes zijn heel voorspelbaar. Ook fijn dat de materialen goed aan bod komen. Dit helpt de kinderen om de benodigheden te herkennen/het juiste voorwerp te nemen. Daarna worden de handelingen mooi verwoord. We zetten bij elke stap het liedje even op pauze en voerden dan uit. Eerst deden wij het voor. Daarna herhaalden we het liedje en deden we het samen met het kind. Tot slot herhaalden we nog eens en deden de kinderen die dit (deels) 'zelf' konden het zelf. Tussendoor zijn de liedjes ook fijn bruikbaar. Bijvoorbeeld voor we gaan koken. Dan zingen we samen het liedje van handen wassen. Zo is er weer die herhaling en voorspelbaarheid (persoonlijke communicatie, 1 juni 2020).'*